

РЖЕВСЬКА В. С.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного права
(Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 341.1/8

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.39>

ІДЕЯ ІМПЕРІЇ ЯК ЗАСОБУ ПІДТРИМКИ МИРУ У ТВОРАХ ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ

Розглядається розвиток ідеї імперії як універсальної світської влади у творах великого поета і мислителя Данте Аліг'єрі (1265–1321). Найдетальніше ця ідея обґрунтована ним у трактаті «Монархія», але присутня і в інших творах Данте – у трактаті «Бенкет», у декількох листах, які стосуються військової кампанії у Італії імператора Священної Римської імперії Генріха VII (1269/1275–1313), який прагнув об'єднати імперію під своєю владою і якого Данте вітав як можливого поновлювача миру в Італії, у славетній поемі «Божественна комедія». Оскільки Данте не розглядає імперію як таку, що скасовує держави в її межах, – навпаки, вважає, що імператор має враховувати відмінність у правопорядках між складовими імперії, – і вбачає призначення імперії в утвердженні й захисті миру, має сенс вважати його політико-правові погляди, висловлені у зв'язку з ідеєю імперії, такими, що мають значення для розвитку міжнародно-правової думки.

Джерелом походження імперії Данте вважає Божественне Провидіння і, бажаючи довести це, поєднує докази, які знаходить і в античності, і в християнстві. Влада імперії не залежить від влади католицької церкви, хоча має поважати останню. Призначення імперії Данте вбачає у встановленні миру й справедливості, а передумову здійснення цього призначення імперії вбачає в тому, що імператор, верховний володар, не бажатиме збільшення своїх володінь – у такий спосіб нахил людини завжди бажати більше, ніж вона має, буде подолано, й імператор зосередиться на збереженні тих, що існують, кордонів в межах імперії. До функцій імператора належить мирне вирішення спорів між складовими імперії. Говорячи про здійснення імператором правосуддя, Данте визнає, що насамперед від імператора очікується милостивість, однак щодо супротивників своєї влади імператор має право бути суворим. Данте визнає також межі імператорської влади і можливість її небезпечності, яка має бути виключена шляхом взаємної підтримки авторитетів імператора та філософа.

Ключові слова: історія міжнародного права, історія міжнародно-правової думки, міжнародна інтеграція, підтримка миру, монархія, імперія, релігія і міжнародне право.

Rzhevaska V. S. The idea of the Empire as means of peace maintenance in the works of Dante Alighieri

Investigated is the development of the idea of the Empire as universal secular power in the works of the great Italian poet and thinker Dante Alighieri (1265–1321). The idea is advocated by him most fully in the treatise 'The Monarchy', but it is also present in Dante's other works, namely, in the treatise 'The Banquet', in some epistles concerning the military campaign in Italy led by the Holy Roman Emperor Henry VII (1269/1275–1313), who aspired to unite the Empire under his power and whom

Dante welcomed as the possible restorer of peace in Italy, in the famous poem ‘The Divine Comedy’. Dante does not see the Empire as cancelling realms within it – on the contrary, he believes that the Emperor has to consider the difference in law and order among the Empire’s parts – and sees the establishment and maintenance of peace as the Empire’s purpose, so it makes sense to estimate his political and legal thoughts, expressed in connection with the idea of the Empire, as those that matter for the development of the international law thought.

Dante sees the Divine Providence as the source of the Empire’s coming into being, and in his desire to prove this, he joins the arguments found in Antiquity and Christianity. The Empire’s power is independent from that of the Catholic Church, though should respect the latter. Dante sees the purpose of the Empire in the establishment of peace and justice, and the premise of achievement of this purpose in the absence of the Emperor’s desire as the supreme lord to increase the Emperor’s dominions. This way the human inclination to desire more than there is in one’s possession will be overcome, and the Emperor will concentrate on the preservation of the borders existing within the Empire. The peaceful settlement of disputes between parts of the Empire is among the Emperor’s functions. Speaking on the Emperor’s performing of justice, Dante acknowledges that clemency is expected of the Emperor first of all, but the Emperor has the right to be severe regarding the opponents of his power. Dante also acknowledges the limits of the Emperor’s power and the possibility of its being dangerous, which is to be excluded by the mutual support of the authorities of the Emperor and of the philosopher.

Key words: *history of international law, history of international law thought, international integration, peace maintenance, monarchy, Empire, religion and international law.*

Вступ. Хоча трактат «Монархія» (‘De Monarchia’) є тим твором великого поета і мислителя Данте Аліг’єрі (1265–1321), де ідея імперії, універсальної світської влади, обґрунтовується ним найдетальніше, ця ідея присутня і в інших його творах, у тому числі у його найзначнішому поетичному творі – славетній поемі «Божественна комедія». Данте вбачає призначення імперії в утвердженні й захисті миру і не розглядає імперію як таку, що скасовує держави в її межах, тому має сенс вважати погляди Данте, висловлені у зв’язку з цією ідеєю, такими, що мають значення для розвитку міжнародно-правової думки, з поправками, звичайно, на особливості епохи. Розгляд у сукупності тих творів Данте, де ним тією чи іншою мірою висвітлюється ідея імперії, дозволяє побачити цю ідею повніше, ніж при зосередженні лише на «Монархії», а також побачити, як Данте пов’язував цю ідею з політичними подіями життя Італії початку XIV ст., а саме – із військовим походом у 1310–1313 рр. до Італії імператора Священної Римської імперії Генріха VII (Генріха, графа Люксембурзького (1269/1275–1313), обраного королем Німеччини/римським королем у 1308 р., коронованого імператором у 1312 р.), який здійснював цей похід, щоб об’єднати імперію під своєю владою.

Серед авторів, які писали про політико-правові ідеї Данте у зв’язку з його життям та творчістю, – Л.М. Баткін [1], Ф. Вегеле [2], Е.Н. Вілсон [3], І.М. Голєніщев-Кутузов [4], Р.В.Б. Льюїс [5], Дж. Рууд [6], М. Стріха [7].

Постановка завдання. Метою цього дослідження є розгляд розвитку ідеї імперії у творчості Данте Аліг’єрі шляхом поміщення трактату «Монархія» у контекст інших його творів.

Результати дослідження. У четвертій книзі трактату «Бенкет» (‘Il convivio’), написаного близько 1304–1306 рр. [6, с. 249], Данте у зв’язку з поняттям благородства стисло розглядає призначення Монархії (‘Monarchia’) і завдання імператора. Тут він надає визначення Монархії як єдиної держави, єдиного князівства (‘uno solo principato’) [8, с. 223]. Існування Монархії, очолюваної однією людиною, Данте пояснює декількома причинами, що взаємо-

діють: з одного боку – тим, що для щасливого життя люди потребують допомоги інших людей і тому потребують об'єднання (Данте вбачає щасливе життя метою, заради досягнення якої створене людське суспільство), а з іншого боку – властивістю людської природи завжди бажати більшого, ніж те, чим людина вже володіє. В останній властивості Данте вбачає причину воєн, і для запобігання ним, на його погляд, і має існувати Монархія: «Тому, щоб покласти край цим війнам і їх причинам, необхідно, щоб вся земля, яку надано у володіння людському роду, була Монархією, тобто єдиною державою, і мала єдиного державця, який, володіючи всім і не маючи бажання мати більше, тримав би держави (буквально «королівства» (li regi)) в межах їх кордонів, щоб між ними був мир, у якому перебували б міста, і у цьому стані сусіди любили б одне одного, у цій любові дома задовольняли б кожен свою потребу, через що людина жила б щасливо, для чого вона і народжена» [8, с. 222–223]. Варто помітити, як Данте будує ланцюг між організацією життя людства як найбільшої спільноти, менших спільнот у її рамках і щастям кожної окремої людини. Природні схильності людини виступають головним чинником порушення суспільного ладу, проте заради щастя кожної людини суспільство існує. Державець Монархії за Данте не має бажати надбання більших територій, бо для нього просто не існуватиме бажання збільшити свої володіння як стимулу порушення миру; отже, зазначена Данте природна схильність людини завжди прагнути більше, ніж в неї вже є, для державця Монархії приборкана через її максимальне задоволення. Саме тому цей державець запобігатиме порушенню миру іншими учасниками очолюваної ним спільноти. Можна також одразу помітити, що, хоча Данте називає Монархію єдиною державою, існування в її межах держав зі своїми кордонами не розглядається ним як суперечність цьому.

Слова «Імперія» (Impero) та «Імператор» (Imperadore) Данте використовує для характеристики обов'язків глави пропонованої людської спільноти: «Для досконалості ладу всезагальної спільноти (religione) людського роду потрібний один, начебто керманич, який, беручи до уваги різні умови світу і різноманітні й необхідні обов'язки для впорядкування, мав би всезагальний і безспірний обов'язок наказувати. І цей виключний обов'язок названий Імперією, поза сумнівом, оскільки він є наказом для всіх інших наказів. І той, хто має цей обов'язок, названий Імператором, бо для всіх наказів він є тим, хто наказує, і те, що він каже, є законом для всіх, якому всі мають підкорятися, і кожен інший наказ одержує від нього силу й авторитет. І так виявляється, що імператорські велич і авторитет найвищі у людському товаристві» [8, с. 223–224]. Так надається найзагальніша характеристика внутрішньої організації імперії: імператор постає як верховний правотворець і джерело обов'язкової сили усіх обов'язкових актів. Нижче у цьому ж трактаті Данте дає пояснення значення слова авторитет (autoridade) як «дії автора», вказуючи, що автор (autore) – це будь-яка особа, гідна, щоб її довіряли й підкорялися [8, с. 231].

Однак безпосередня причина, чому Данте вдається у цьому трактаті до характеристики імперії, полягає в тому, що він не згоден з поглядом імператора Фрідріха II Швабського Гогенштауфена (1194–1250, коронований імператором у 1220 р.) на те, чим є благородство, – що це стародавнє багатство й добрі звичаї – і бажає цей погляд спростувати. Для цього Данте, по-перше, доводить, що помилковий погляд імператора поширений через авторитет, яким той володіє, а по-друге, доводить, що він має право сперечатися з цим поглядом імператора. Для цього Данте вказує у своєму міркуванні на межі імператорської влади, які впливають із розуміння її призначення. Це призначення Данте визначає як правотворчість і захист права: імператор є посадовою особою, яка існує для запису, оприлюднення й виконання писаного закону (la Ragione scritta – буквально «писаного розуму»), а писаний закон був винайдений для визначення й наказу справедливості (equitade) [8, с. 244]. Справедливість же існує у діях людини, які підкорені розуму й волі – отже, на ці дії поширюється влада імператора і ними ж вона обмежується. На погляд Данте, образно обов'язки імператора можна уявити як обов'язки такого, що їздить на людській волі, вершника (lo cavalcatore de la umana volontade) [8, с. 245]. Причому важливо, що цей вершник не постає як поневолювач, як той, чиє існування може зашкодити, – навпаки, він має слугувати збереженню й досягненню миру, отже, на краще. Образ

імператора як вершника, який потрібний для ладу, права – як вузди, яка не має сенсу без вершника, та позбавленої миру Італії як коня, здичавілого без належного керівництва, з'являється також у найславетнішому творі Данте – «Божественній комедії», у пісні шостій «Чистилиця». Тут згадується знаменитий імператор-законодавець Юстиніан I (483–565, імператор з 527 р.) і засуджується король Німеччини/король римлян Альберт Габсбург (1255–1308, король Німеччини з 1298 р.), який не з'являвся в Італії, нехтуючи своїми обов'язками вершника:

«Поглянь по берегах морського ширу,
Злощасна, і на себе зір зведи, –
Чи є куток, який радів би миру?

Юстиніан узду був назавжди
Надів тобі, в сідлі ж нема нікого, –
Тож сором став би менший без вузди.

А ви, святоші, кесаря нового
Та посадили б до його сідла,
Якби ви Бога слухали живого.

Та кінь здичавів з неслухняства й зла
Бо від острог тоді став одвикати,
Як ваша цю вузду рука взяла.

Ти ж, німцю Альберте, волів тікати,
Бо кінь не хоче в збруї йти твоїй,
А ти ж в сідло повинен був сідати.

Бодай Суддя правдивий присуд свій
На кров твою з зірок небесних кинув
Такий, щоб ужахнувсь наступник твій!»
(«Чистилиця», пісня шоста, 85–102) [9, с. 228].

Для читача, який слідкує за образністю Данте-великого поета в його нехудожніх творах, може бути цікавим, що Данте у «Бенкеті» порівнює імператора ще й з митцем та майстром, які досягли досконалості у своїй професії: авторитет імператора має ті самі засади, що й їх авторитет, і діяльність імператора Данте характеризує теж як мистецтво. Проте визначення того, що є благородством, не належить до повноважень імператора, тому в цій сфері з ним можна не бути згодним. Отже, Данте у «Бенкеті» висловлює всіляку повагу інституту імператора й обґрунтовує його необхідність, однак при цьому доводить, що імператор не є всевладним і його повноваження мають межі, за якими підкорення імператорові має припинитися. Якщо через авторитет імператора поширюється якесь хибне твердження, погоджуватись із цим твердженням не слід.

Говорячи у «Бенкеті» про авторитет імператора, Данте розглядає його у зв'язку з авторитетом верховного філософа. На думку Данте, ці два авторитети мають діяти спільно, підтримуючи один одного. Авторитет імператора без авторитета верховного філософа небезпечний, а авторитет верховного філософа без імператорського ніби слабкий через безлад серед людей. Тому для доброго й досконалого правління авторитети імператора й філософа мають, на думку Данте, поєднуватись [8, с. 234]. Данте, отже, визнає у цьому міркуванні, серед іншого, що авторитет імператора може бути небезпечний, і обстоює авторитет філософа як засіб виключення цього.

Порівняння четвертої книги «Бенкету» з трактатом «Монархія», написаним пізніше (на поширений погляд, у 1313 р.), дозволяє помітити наступне:

1. У обох цих творах проводиться думка про те, що існування імперії має бути запо-рукою миру і що глава імперії має бути гарантом миру саме тому, що не може бажати збіль-шення своїх володінь [10, с. 46-47]. Значення назви «імперія» детально пояснюється Данте саме у четвертій книзі «Бенкету». У «Монархії» Данте зауважує, що імперією звичайно називають світську монархію, яку він визначає тут як «єдину владу, яка стоїть над усіма владами в часі і понад те, що вимірюється часом» [10, с. 22].

2. У обох цих творах обґрунтовується необхідність існування саме імперії, очолюва-ної Римом, право римського народу на імперію. У «Бенкеті» Данте посилається заради цього на Провидіння. У «Монархії» цьому його твердженню надається детальніше обґрунтування, якому присвячена друга з трьох книг – складових цього трактату. На користь цього твер-дження Данте висуває наступні аргументи:

– Римський народ одержав імперію як найзатніший, бо батьком римського народу був славний цар Еней, втікач з Трої, який успадкував знатність як від предків, так і від своїх дружин. При цьому остання дружина Енея, Лавінія, походила з Італії, яку Данте характери-зує як «найзатнішу область Європи» [10, с. 62].

– Вдосконалення Римської імперії підтримувалося дивами, з чого випливає, що ця імперія до вподоби Богу, бо дива творить лише Бог [10, с. 63]. Серед див, які у цьому зв'язку перераховує Данте – знаменитий порятунок Риму гусем [10, с. 64].

– Підкорюючи собі світ, римський народ мав на меті загальне благо, що підтверджу-ється його подвигами [10, с. 66]. Данте наводить приклади відомих особистостей з римської історії, чие життя було присвячене загальному благу. На погляд Данте, римський народ одер-жав право підкоряти світ, бо загальне благо є метою права, а «будь-який, хто має на увазі мету права, одержує право» [10, с. 71].

– Рим і його народ самою природою призначені владарювати світом [10, с. 75].

– Римський народ одержав імперію у двобої з іншими народами, що боролися за владу над світом, – отже, це відбулося згідно Божого рішення і згідно права. Це твердження надає Данте змогу висвітлити уявлення про правила війни за аналогією до правил двобою. Як такі правила він називає необхідність попереднього вичерпання мирних засобів вирішення спору і саме встановлення справедливості за спільною згодою сторін як мету боротьби, надаю-чи особливе значення відсутності матеріальної зацікавленості як її причини [10, с. 79–89].

– Римська імперія була визнана Христом на початку і наприкінці місії. З народження Христа у час, коли римський імператор оголосив перепис населення в імперії, випливає визнання Христом справедливості наказу про цей перепис, виданого Августом від імені римського народу, і юрисдикції, яка є основою цього наказу [10, с. 91]. Як визнання Хри-стом Римської імперії має також, на погляд Данте, розглядатися страта Христа за вироком повноважного судді: у цей спосіб було покарано гріх Адама, тому суддя мав володіти юрис-дикцією щодо всього людства [10, с. 92–94].

Можливо, більше значення, ніж те, чи погоджується сучасний нам читач з аргумен-тами, які наводить Данте на користь Римської імперії, має старання розробка Данте аргумен-тації, яка мала бути зрозумілою для його сучасників, співвітчизників і єдиновірців.

3. У «Монархії», на відміну від «Бенкету», розглядається роль імперії для забезпе-чення справедливості і монарха/імператора як суб'єкта мирного вирішення спорів. Монарх зможе вирішувати спори між іншими правителями саме тому, що матиме більші, ніж вони, повноваження, оскільки рівний над рівним не має влади [10, с. 36], [11, с. 317]. Найвищу силу справедливості має тоді, коли властива тому, хто володіє найвищою в світі волею й вла-дою, тобто монархові [10, с. 38].

4. У «Монархії» детальніше, ніж у «Бенкеті», мовиться про те, що монарх має керу-вати різними складовими імперії за збереження їх правопорядків: «Адже народи, королів-ства й міста мають свої особливості, які належить регулювати різними законами» [10, с. 48].

5. Якщо у «Бенкеті» пара носіїв авторитета, які можуть бути протиставлені, але мають доповнювати один одного для загальної користі, – це імператор і філософ, то у «Монархії» подібною парою стають монарх/імператор і Папа Римський. У випадку «Монархії» проти-

ставлення значно драматичніше і має важливіші політичні наслідки, бо пов'язане із характерною для Середньовіччя і, зокрема, для Італії боротьби за владу. Данте у третій книзі «Монархії» ґрунтовно доводить, що влада монарха/імператора має своїм джерелом волю Бога, а не римського первосвященика, але наприкінці книги закликає Цезаря, тобто імператора, виявляти Петрові, тобто Папі Римському, таку повагу, яку первородний син виявляє до свого батька [10, с. 138].

Характеристика монарха/імператора, надана у «Монархії», дозволяє бачити в ньому «наднаціональну особу», якає водночас є джерелом піклування інших правителів про їх підданих і піклується про всіх в універсальному масштабі [11], [12].

Окрім великих творів, ідея імперії розвивається Данте також у декількох листах, пов'язаних із введенням військ до Італії Генріхом VII.

У листі, зверненому до всіх королів Італії, сенаторів Вічного міста, тобто Риму, герцогів, маркізів, графів і народу, не датованому, але написаному, ймовірно, в січні 1311 р., коли Генріх VII коронувався в Мілані королівською короною Італії і Данте був при цьому присутній [4, с. 284], Данте закликає їх вітати Генріха VII, якого називає новим Мойсеєм і нареченим Італії, та підкоритися його владі. У цьому листі висвітлені ролі імператора як неодмінного встановлювача миру і захисника справедливості, що передбачає здійснення з його боку і покарання, і помилювання, а також пояснюється походження імператорської влади. Імператор знищить мечем лиходіїв і здасть свій виноградник в оренду іншим землеробам, які нададуть плід справедливості у час збору врожаю, але він же буде милосердним, бо пробачить усіх, хто попросить милості, оскільки він є Цезарем і його велич витікає з джерела милосердя. Імператор також принесе порятунок тим, які страждають, пригнічені. Данте доводить, що влада імператора дана Богом, включаючи у своє доведення слова Христа, звернені до Пілата, що повноваження намісника Цезаря, якими той хвалився, походять з неба. Тому будь-які сумніви в тому, що імператор є державцем, посланим Італії Богом, мають бути відкинуті: «визнайте, що Пан неба і землі призначив нам короля» [13, с. 383].

Данте використовує у цьому листі на підтримку Генріха VII також посилення на благословення, одержане імператором від Папи Климента V (1264–1314, понтифікат з 1305), наступника апостола Петра. Однак згодом Климент V повівся із Генріхом VII підступно, тому Данте у «Божественній комедії» засуджує Папу вустами своєї коханої Беатриче:

«Префект на божім форумі такий:
З ним зовні буде приятель, а тайно
Штовхатиме його на шлях тяжкий».
(«Рай», пісня тридцята, 142–144) [9, с. 529].

За провіщенням Беатриче, Климент V має по смерті потрапити до Пекла, а на Генріха VII чекає трон у Раю.

У датованому 31 березня 1311 р. листі, зверненому до найнегідніших флорентійців, які перебувають в місті, – на противагу йому, який незаслужено є вигнанцем, – Данте висловлює гнів і презирство своїм співвітчизникам за їх небажання визнати владу Генріха VII. Данте починає цей лист, виголошуючи, що священна Імперія римлян виникла за рішенням милостивого провидіння вічного Царя, і що її призначення — спокій людського роду і його життя відповідно до права, так, як вимагає природа. Ближче до кінця листа Данте зауважує також, що імператор прийшов заради не свого, а загального добробуту. Небажання визнати владу імператора є запереченням вищої волі, яке не заслуговує на милосердя, і Данте змальовує досить страшну картину покарання засліплених жадібністю флорентійців за непокору імператорові. Данте оголошує співвітчизникам, що вони повстають проти справжньої свободи заради хибної. Щодо найвищої свободи Данте запитує: «Справді, чим вона є, якщо не вільним перекладом волі у дію, що закони полегшують для тих, хто їм слідує? Тому, оскільки вільні лише ті, хто добровільно підкоряється закону, ким вважаєте себе ви, які,

хоча заявляє про любов до свободи, змовляєтеся, попри всі закони, проти державця законів?» [14, с. 395]

У листі, датованому 17 квітня 1311 р. і зверненому до самого імператора, Данте закликає його вирушити до Тоскани для повалення тамтешньої тиранії, яка чинить спротив імператорській владі. Данте говорить у цьому листі не лише від свого імені, але й від імені усіх тосканців, які бажають миру. На погляд Данте, імператор має знищити самий зародок спротиву своїй владі, щоб не припустити поширення цього спротиву. Характеризуючи тут імператорську владу, Данте одразу ж, вже у зверненні до свого адресата, вказує на Божественне провидіння як на її джерело; проголошує у перших рядках листа, що імператор має захищати спадщину миру, на яку через свою заздрість посягає диявол; згодом Данте називає імператора наступником Цезаря й Августа, «посланцем Бога, сином церкви і просувачем римської слави» [15, с. 403], зазначає, що Христос своїм народженням визнав імператорську владу, і нагадує, що територіально ця влада не обмежується ані Італією, ані Європою. Таким чином помітно, як у своєму обґрунтуванні імператорської влади Данте спирається і на античність, і на християнство – і на історію Римської імперії, і на Євангелія.

Висновки. Розгляд ідеї імперії у творах Данте Аліг'єрі дозволяє побачити, що Данте визначає божественне Провидіння – як джерело походження імперії, поєднуючи на доказ цього античність і християнство, встановлення миру та справедливості – як призначення імперії і те, що імператор не бажатиме збільшення володінь, – як передумову здійснення її призначення. Захоплений ідеєю імперії, Данте все ж визнає, що влада імператора не є необмеженою і може бути небезпечною – останньому можна запобігти, якщо авторитет імператора діятиме спільно з авторитетом філософа. До завдань імператора належить мирне вирішення спорів між іншими, належними до імперії, правителями та керівництво складовими імперії при тому, що їх правопорядки зберігаються. Хоча насамперед від імператора очікується милосивість, він має право бути суворим, караючи супротивників своєї влади, бо ця влада походить від божественного Провидіння і тому, що імператор має захищати загальне благо – отже той, хто повстає проти нього, заради хибної свободи посягає на справжню.

Список використаних джерел:

1. Баткин Л.М. Данте и его время. Ленинград: Наука, 1965. 199 с.
2. Вегеле Ф. Данте Алигьери. Его жизнь и сочинения / перевел с нем., с третьего изд. Веселовский А. Москва : Издание Солдатенкова К.Т., 1881. 446 с.
3. Wilson A.N. Dante in love. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011. 386 p.
4. Голенищев-Кутузов И.Н. Данте. М.: Молодая гвардия, 1967. 288 с. (Жизнь замечательных людей).
5. Lewis R.W.B. Dante. A life. New York : Penguin Books, 2009. 205 p.
6. Ruud J. Critical Companion to Dante. A literary reference to his life and work. New York: Facts on File, 2008. 566 p.
7. Стріха М. Данте Аліг'єрі та його «Божественна комедія». *Здолавши півшляху життя земного... : «Божественна комедія» Данте та її українське відлуння* / пер. з італ. та упоряд. М. Стріха. Київ: Факт, 2001. С. 9–28.
8. Dante Alighieri. *Il Convivio. Tutte le opere. Opere minori: nel 2 vol.* / a cura di F. Chiappelli, E. Fenzi, A. Jacomuzzi, P. Gaia. Torino: Unioine Tipografico-Editrice Torinese, 1986. Ristampa 1997. V. 2. P. 9–322.
9. Данте Аліг'єрі. Божественна комедія / переклад з італійської та примітки Євгена Дроб'язка. К: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1976.
10. Данте Алигьери. Монархия / пер. с итал. В.П. Зубова; комментарии И.Н. Голенищева-Кутузова. Москва: Канон-пресс–Ц–Кучково поле, 1999. 192 с.
11. Ржевська В.С. Міжнародно-правові ідеї Данте Аліг'єрі щодо підтримки миру. *Часопис Київського університету права*, 2013, № 1. С. 316–320.
12. Ржевская В.С. Империя в представлении Данте Алигьери: «вечный мир», а не «коллективная безопасность». *Международное право как основа современного миропо-*

рядка. *Liber Amicorum* к 75-летию проф. В.Н. Денисова : моногр. / под ред. А. Я. Мельника, С. А. Мельник, Т.Р. Короткого. Киев; Одесса : Фенікс, 2012. С. 424–441.

13. Dante Alighieri. Epistola quinta. *Tutte le opere. Opere minori*: nel 2 vol. / a cura di F. Chiappelli, E. Fenzi, A. Jacomuzzi, P. Gaia. Torino: Unioine Tipografico-Editrice Torinese, 1986. Ristampa 1997. V. 2. P. 375–385.

14. Dante Alighieri. Epistola sesta. *Tutte le opere. Opere minori*: nel 2 vol. / a cura di F. Chiappelli, E. Fenzi, A. Jacomuzzi, P. Gaia. Torino: Unioine Tipografico-Editrice Torinese, 1986. Ristampa 1997. V. 2. P. 386–399.

15. Dante Alighieri. Epistola settima. *Tutte le opere. Opere minori*: nel 2 vol. / a cura di F. Chiappelli, E. Fenzi, A. Jacomuzzi, P. Gaia. Torino: Unioine Tipografico-Editrice Torinese, 1986. Ristampa 1997. V. 2. P. 400–411.

